

tserkvy v hody Velykoi Otechestvennoi voiny 1941 – 1945 hh. [Legal status, position, activity, external relations of the Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941 – 1945]. Toliatty, 2004. 272 s. [in Russian].

УДК Л 94(477) «1921/1939»

DOI: 10.31499/2519-2035.6.2019.186624

Микола ЗЕРКАЛЬ,
orcid.org/0000-0003-2424-1071
доктор історичних наук,
професор кафедри історії
Миколаївського національного університету
імені В.Сухомлинського
(Україна, Миколаїв)
nikolaizerkal@gmail.com

ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ НЕПУ В ПРОМИСЛОВІСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ХХ СТ.

Автором в статті розкриваються та досліджуються особливості втілення нової економічної політики в промисловості Півдня України в 20-ті роки ХХст., проводиться аналіз статистичних даних економічних процесів, висвітлюються основні чинники активної позиції місцевого населення, форм та видів підприємницької діяльності. Розглядаються загальні урядові напрямки втілення «відступу» від комуністичної економічної доктрини та практика втілення прийнятих рішень на місцях.

На 28 році незалежності України, в умовах зовнішньої агресії, несприятливих світових економічних кон'юктур набуває особливого значення використання внутрішніх економічних чинників для наповнення державного бюджету, в умовах втілення політики децентралізації – місцевих бюджетів податковими відрахуваннями представників малого та середнього бізнесу. Саме тому автор намагається своїм дослідженням звернути увагу не лише до загальновідомого світового досвіду виходу з економічних криз, а продемонструвати вітчизняні напрацювання історичного досвіду, який має стати каталізатором до швидких позитивних зрушень не лише в глобальних масштабах, а і на низовому рівні, коли кожен громадянин на власному рівні відчує збільшення надходження коштів до родинного бюджету, підвищення рівня життя та його якості. Дослідник вважає помилковим ставлення до історичного досвіду втілення НЕПу, як виключно практики тоталітарного комуністичного політичного режиму яку неможливо і недоцільно вивчати та використовувати в сучасних економічних і політичних умовах. Ринкові закони мають однаково економічну силу за будь-яких політичних режимів і впливають на соціальну активність кожного громадянина і його ставлення до держави в якій він живе. Потреба сьогодні згуртувати населення для захисту своєї незалежності та економічної самостійності набула надзвичайної важливості. Таким чином метою даної розвідки є дослідження історичного досвіду стимулювання приватної ініціативи громадян, створення нових робочих місць, наповнення бюджету податковими відрахуваннями, задоволення потреб в товарах та послугах населення, створення позитивного іміджу правлячого політичного режиму, згуртування населення для захисту територіальних кордонів країни. Основними завданнями перед автором стали вивчення нормативно-правового забезпечення економічних реформ, аналіз статистичного матеріалу та специфіки південного регіону в часовому та економічному вимірах.

Запровадження нової економічної політики у промисловості офіційно почалося з 9 серпня 1921 р., коли В. Ленін підписав «Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики». За думкою Леніна, базою соціалізму мала стати велика машинна індустрія. Відмовою від зовнішніх зобов'язань царату СРСР поставив себе перед проблемою виходу з економічної кризи без допомоги іноземних кредиторів. З іншого боку, більшовики позбулися обтяжливих відсоткових виплат за боргами імперії Романових у 800–900 млн. руб. золотом щорічно.

В своїй розвідці автор на підставі архівних та статистичних джерел доходить висновку, що згортання нової економічної політики в Південних районах УСРР починається вже наприкінці 1924р., а офіційні кроки по згортання елементів ринкової економіки вже в 1925р.

У другій половині 1925/26 господарського року УСРР перевершила довоєнний рівень промислового виробництва. З 1924 р. в усіх галузях великої індустрії, за винятком харчової, почався процес згортання виробництва у приватному секторі. У кам'яновугільній, металургійній, цементній промисловості не залишилося жодного приватного підприємства, у машинобудуванні – лише три. Це було результатом цілеспрямованої державної політики. Саме створення на державному рівні адміністративних перешикод та нормативно-правове переслідування знищили не лише здобутки, а і саму історичну пам'ять комерційної

діяльності, приватної економічної ініціативи в період комуністичної тоталітарної держави.

Нова економічна політика мала створити умови для відновлення й розвитку великої промисловості. Підприємства переводилися на господарський розрахунок, висувалося завдання забезпечення їх рентабельності – беззбитковості й прибутковості, що і сьогодні зберігає актуальність.

Завдяки використанню приватної ініціативи громадян було в стислі терміни досягнуто довоєнного рівня виробництва в промисловості і створено умови для подальшого інтенсивного зростання економіки та рівня життя населення регіону.

Ключові слова: непман, прибуток, малий бізнес, підприємства, захист інтересів, конкуренція.

Mykola ZERKAL,

Doctor of History, Professor of History Department
Mykolaev national University named Vasil Sukhomlinsky
(Ukraine, Mykolaev)
nikolaizerkal@gmail.com

IMPLEMENTATION OF THE NEP IN THE INDUSTRY OF THE SOUTH OF UKRAINE IN XX CENTURY

Historical experience of promoting small and medium enterprises in the industry of the South of Ukraine in the XX century.

In the 28th year of Ukraine's independence, in conditions of external aggression, unfavorable world economic conditions, the use of internal economic factors for filling the state budget, in the context of the implementation of decentralization policy - local budgets tax deductions from small and medium-sized businesses, of particular importance. That is why the author tries to focus his research not only on the world-wide experience of breaking out of economic crises, but also to demonstrate the domestic experience of historical experience, which should become a catalyst for rapid positive changes not only on a global scale, but also at the grassroots level, when each citizen is at the same level, it would feel increased revenues to the family budget, increase living standards and their quality. The researcher considers the erroneous attitude to the historical experience of the implementation of the NEP, as solely the practices of the totalitarian communist political regime, which it is impossible and inappropriate to study and use in today's economic and political conditions. Market laws have the same economic power in any political regime and affect the social activity of each citizen and his attitude to the state in which he lives. The main thesis of the article is the NEP curtailment begins in 1924.

The need today to rally the population to defend its independence and economic independence has gained immense importance. Thus, the purpose of this intelligence is to study the historical experience of stimulating private initiative of citizens, creating new jobs, filling the budget with tax deductions, meeting the needs of goods and services of the population, creating a positive image of the ruling political regime, uniting the population to protect the territorial borders of the country. The main tasks before the author began to study the legal and regulatory framework for economic reforms are analysis of statistical material and specifics of the southern region in time and economic terms.

It should be noted that due to the introduction of the NEP managed to move from the place of economic life of the Ukrainian SSR in general and Odessa province in particular. In 1923, a significant slowdown in the growth of open-end enterprises was observed, while the process of strengthening existing ones, ie, bankruptcy of economically viable enterprises and institutions, and expanding production of lucrative industrial enterprises, a trading port, was observed. By the end of 1923, the number of workers in Odessa grew significantly. On the whole, according to the Ukrainian SSR, for three years the number of workers in large industry increased by 240 thousand and by the beginning of 1926 it was 514 thousand people.

The considerable lag of the entire industry from the pre-war level, which was observed before the beginning of 1923, was overcome in the next three years. In the second half of 1925/26 the economic year of the Ukrainian SSR surpassed the pre-war level of industrial production. Since 1924, in all sectors of the large industry, with the exception of food, the process of curtailing production in the private sector has begun. In the coal, metallurgy, cement industry there was not any private enterprise, in engineering - only three. This was the result of a purposeful state policy. Thesis consequently, according to the author, the NEP curtailment begins in 1924.

Key words: nepmen, market laws, profit, small business, workshop.

Постановка проблеми. На шляху незалежності сучасної України, в умовах зовнішньої агресії, несприятливих світових економічних кон'юнктур набуває особливого значення використання внутрішніх економічних чинників для наповнення державного бюджету, в умовах втілення політики

децентралізації – місцевих бюджетів податковими відрахуваннями представників малого та середнього бізнесу. Саме тому автор намагається своїм дослідженням звернути увагу не лише до загальновідомого світового досвіду виходу з економічних криз, а продемонструвати вітчизняні напрацювання історичного досвіду, який має стати каталізатором до швидких позитивних зрушень не лише в глобальних масштабах, а і на низовому рівні, коли кожен громадянин на власному рівні відчує збільшення надходження коштів до родинного бюджету, підвищення рівня життя та його якості. Дослідник вважає помилковим ставлення до історичного досвіду втілення НЕПу, як виключно практики тоталітарного комуністичного політичного режиму яку неможливо і недоцільно вивчати та використовувати в сучасних економічних і політичних умовах. Ринкові закони мають однакову економічну силу за будь-яких політичних режимів і впливають на соціальну активність кожного громадянина і його ставлення до держави в якій він живе.

Аналіз досліджень. Українська історіографія непу пройшла у своєму розвитку три основних етапи. Перший із них охоплює 1920-ті – першу половину 1950-х рр. Другий – другу половину 1950-х – початок 1990-х рр. Сучасний етап історіографії розпочався після проголошення незалежності України й розпаду СРСР.

Запропонована періодизація історіографічного процесу враховує сучасні провідні тенденції, особливості, здобутки й прорахунки на кожному з етапів, особливості методології дослідження, можливості використання джерельної бази, вплив ідеології й політичної практики на формування історичних знань.

Радянська історична наука була цілком підпорядкована партійній доктрині. Це визначало й обумовлювало предмет і проблематику економічної історії. Подібно до того, як у процесі розвитку соціалістичної економіки головна увага приділялася виробничій сфері, промисловості й сільському господарству, а соціальна сфера, людський чинник недооцінювалися, ігнорувалася їхня взаємозумовленість, й в історичній науці зазначені тенденції у повній мірі знайшли своє відображення. Прагнення вивчати історію непу з погляду політичної доцільності виокремило в радянській історіографії 1920-х – початку 1930-х рр. так звані актуальні, «потрібні» теми та проблеми (зокрема, широко висвітлювалася діяльність партійних функціонерів, нові форми використання трудового ентузіазму населення, діяльність споживчої кооперації тощо) й водночас коло таких питань, які вважалися неактуальними, табуованими, про них було прийнято згадувати, лише критикуючи буржуазні концепції, наукові позиції зарубіжних вчених-радянологів.

Перший внесок в історіографічний процес зробили самі творці радянської системи – партійні та радянські керівники, економісти, які брали безпосередню участь у процесах соціалістичної модернізації (Молотов, 1933: 2).

Усю літературу 1920-х – початку 1930-х рр. умовно можна згрупувати таким чином: 1) агітаційно-пропагандистські публікації, 2) роботи дослідницького характеру, що, зокрема, містили інформацію про розподіл ринку промислових товарів та продуктів сільського господарства між різними

формами власності (Мануйленко, 1927:21).

Найпоширенішим напрямом перших досліджень було вивчення різних форм кооперування та розкриття його перспектив, конкурентоспроможності державної промисловості, державних установ сільськогосподарського спрямування тощо. Всі вони лише доводили ефективність і перспективність некапіталістичних форм ведення господарства. У рамках марксистських підходів у 1920-і рр. розпочалася розробка методології вивчення життєвого рівня робітників, для чого почали використовувати статистичні дані бюджетних індексів. Значна увага приділялася аналізу бюджету робітничої сім'ї як складової матеріального добробуту (Буяновер, 1928: 22).

Фермерський тип селянського господарства у 1920-х рр. як організаційної форми «дрібнокапіталістичного землеробства» знаходимо у працях В. М. Качинського та А. І. Хрящевої. Саме вони першими і єдиними використали тоді термін «фермер», а також рівночасно розкрили соціально-економічні характеристики цього нетрадиційного для українського села виду приватного аграрного підприємництва.

Наприклад, В. М. Качинський, колишній український есер, у 1920-х рр. член Колегії НКЗему УРСР, аналізуючи розвиток зернових господарств південних регіонів України, дійшов висновку щодо наявності там «дрібноселянського фермерського капіталізму», «фермерських господарств – дрібних і середніх» (Качинский, 1921: 4). Варто принагідно зазначити, що статті й брошури з аграрної проблематики цього автора вирізняються ґрунтовністю та оригінальністю висновків. Одним з перших він звернув увагу на катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту для вітчизняного сільського господарства. Ліквідація приватної власності й підприємницьких господарств (поміщицьких латифундій), на його переконання, зруйнувала усталений століттями тип сільськогосподарського виробництва, спричинила його небувалу натуралізацію, тобто зростання питомої ваги внутрішнього споживання. За основний показник класифікації В. М. Качинський брав розмір зернового клину, а також рівень забезпеченості селянських господарств робочою худобою (воли, коні) (Качинский, 1925: 152). А. І. Хрящева також допускала можливість переростання «заможного селянства» у «клас фермерів» (Хрящева, 1926: 20).

Південноукраїнська регіональна специфіка реалізації нової економічної політики в зазначений період найкраще відображена зокрема у вартісному краєзнавчому збірнику «Миколаївщина», що його в 1926 р. підготували викладачі Миколаївського ІНО (Фидровский, 1926), та до певної міри парадно-ювілейному виданні «Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине» (1927) (Мануйленко, 1927).

На зламі 1920-х – на початку 1930-х рр. у радянській історичній літературі повністю утверджуються марксистські теоретичні спрощення, панівними стають догми про соціальну справедливість, ефективність планового партійного керівництва економічним розвитком держави, передбачливість комуністичного керівництва, міцність державної власності та

конкурентоздатність кооперації. Загальновизнаним стало твердження про те, що економічне становище радянських робітників і селян перебуває у тісній залежності від успіхів соціалістичного будівництва.

Проблема запровадження нової економічної політики в 50-ті роки висвітлювалася не лише в працях вітчизняних істориків, а також і в роботах іноземних дослідників, радянологів, серед них особливе місце посідає праця англійця Едварда Карра «Історія Радянської Росії» в 14 томах. У своїй роботі він спробував критично розглянути зазначений історичний період, але вона страждала певною заангажованістю щодо радянської влади (Карр, 1990: 28).

Сьогодні вже беззаперечним стає той факт, що починаючи з 1926–1927 рр. почався процес згортання приватного підприємництва в промисловості, а з 1927-1928 рр. – у торгівлі. Те, що це була примусова ліквідація, засвідчує той факт, що усупільнений сектор виявився неспроможним ліквідувати товарний голод й у 1928 р. було запроваджено карткову систему на продовольчі та промислові товари для міського населення (Лихолобова, 1991: 222).

Мета статті. Потреба сьогодні, в умовах зовнішньої агресії, складної економічної ситуації, згуртувати населення для захисту своєї незалежності та економічної самостійності набула надзвичайної важливості. Таким чином метою даної розвідки є дослідження історичного досвіду стимулювання приватної ініціативи громадян, створення нових робочих місць, наповнення бюджету податковими відрахуваннями, задоволення потреб в товарах та послугах населення, створення позитивного іміджу правлячого політичного режиму, згуртування населення для захисту територіальних кордонів країни, повернення українських заробітчан в Україну для реалізації своїх трудових прав на Батьківщині. Основними завданнями перед автором стали вивчення нормативно-правового забезпечення економічних реформ, аналіз статистичного матеріалу та специфіки південного регіону в часовому та економічному вимірах.

Виклад основного матеріалу. Запровадження нової економічної політики у промисловості офіційно почалося з 9 серпня 1921 р., коли В. Ленін підписав «Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики» (Зеркаль, 1999: 36). За думкою Леніна, базою соціалізму мала стати велика машинна індустрія» (Зеркаль, 2009: 60). Відмовою від зовнішніх зобов'язань царату СРСР поставив себе перед проблемою виходу з економічної кризи без допомоги іноземних кредиторів. З іншого боку, більшовики позбулися обтяжливих відсоткових виплат за боргами імперії Романових у 800–900 млн. руб. золотом щорічно.

Нова економічна політика мала створити умови для відновлення й розвитку великої промисловості, припинення міграції населення, залучення на підприємства активної молоді. Підприємства переводилися на господарський розрахунок, висувалося завдання забезпечення їх рентабельності – беззбитковості й прибутковості. В УСРР в оренду організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям) й приватним особам, зокрема колишнім власникам, було здано 5,2 тис. підприємств (Кульчицький, 1999: 103).

На початку 1920-х років на промислових підприємствах поширилася практика виплати зарплатні не тільки грошима, а її частини виробленою продукцією (так зване «кусочництво»). Робітники не мали змоги за існування карткової системи прохарчуватися й тому шукали альтернативних джерел для свого існування. За офіційною статистикою, у 1919-1920 рр. робітники одержували за твердими цінами по картках продукти харчування на 20-25 % потреби, решту ж здобували за допомогою купівлі-продажу або обміну. У квітні 1920 р. на IV з'їзді профспілок зазначалося, що необхідні витрати робітника удвічі – утричі перевищують його заробітну платню, яку він отримував у грошовій формі або продукцією (Карр, 1990: 104).

Спочатку місцевим господарчим органам надавалося право самостійно вирішувати умови здачі в оренду промислових підприємств, але з часом стали виникати ситуації, коли окремі держслужбовці зловживали своїм становищем. Тоді РНК 6 липня 1921 р. ухвалив декрет, який визначав умови передачі в оренду націоналізованих підприємств. Згідно з ним, певні переваги надавалися кооперативам. На орендарів покладалася адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення умов утримання й використання орендованих підприємств. Тривалість угод оренди була від двох до п'яти років, плата стягувалася у вигляді частки виготовленої продукції. Декрет РНК від 17 травня 1921 р. передбачав низку заходів щодо розвитку кустарної й дрібної промисловості. Було припинено дію закону від 29 листопада 1920 р., згідно з яким підлягали націоналізації усі промислові підприємства. Зазначалося, що всі підприємства, націоналізовані до 17 травня 1921 р., залишалися у державній власності.

Першим значним кроком у реалізації непу в промисловості був вищезгаданий наказ РНК від 9 серпня 1921 р. «Про впровадження в життя начал нової економічної політики». У двох постановках Ради Праці та Оборони від 12 серпня 1921 р. розглядалася дрібна промисловість як база для великої державної індустрії й робилася спроба здійснити систематичну класифікацію підприємств (Карр, 1990: 104). Підприємства, у яких не були зацікавлені ані держава, ані потенційні орендарі, ліквідовувалися. У зазначеному документі визнавалися два принципи: централізації та децентралізації. Підприємства однієї галузі виробництва мали концентруватися в об'єднаннях, які називалися «спілками», а промислові підприємства, які були достатньо великими або важливими, повинні були діяти самостійно, тобто зберігати незалежність й звільнитися від прямого адміністративного контролю ВРНГ.

РНК УСРР 29 серпня 1922 р. схвалила «Положення про здачу в оренду державних промислових підприємств», яке визначило процедуру, форми й методи передачі державної власності в оренду (Положение, 1922: 599). Так, частина середніх і дрібних підприємств Миколаєва, ремонтні майстерні в Ольгополі, Явкіному, цегельня у Петрівці, 759 млинів і круподерень, 70 олійниць Миколаївщини були здані в оренду (ДАМО. Ф.Р-83. Спр.10. Арк. 5). Аналогічна ситуація була по всій УСРР. Більшовицьке керівництво розраховувало на кооперацію, покликану стати впливовим учасником ринкових

відносин (Афанасьєв, 1989). Поширеною на Півдні України стала передача підприємств в оренду колишнім власникам. Відтак у південному регіоні, як і в інших частинах республіки, з'явилися орендарі, приватні торговці, комісіонери, банківські ділки. Всі згадані категорії підприємців та багато інших отримали узагальнену назву – непманів.

Восени 1921 р. у підрадянській Україні постали перші трести – «Донвугілля», «Південсталь», «Хімвугілля», «Цукротрест» та ін. Через півроку, у травні 1922 р., в УСРР налічувалося два десятки трестів республіканського масштабу. У літературі подається різна кількість республіканських і союзних трестів, що функціонували в УСРР, – від 19 до 21 (Локритян, 1997: 107). Суперечливість даних засвідчує не дослідницьку неточність, а тяглість процесу трестування промисловості, що тривав до кінця 1920-х рр.

Упродовж 1921-1922 рр. склалася дворівнева система управління трестованою промисловістю. Великі трести були підпорядковані ВРНГ УСРР, дрібні, утворені назагал за територіальною ознакою, підпорядковувалися губраднаргоспам й мали місцеве значення. Ця система управління захиталася зі створенням СРСР. Вимоги Москви перепідпорядкувати їй частину трестів УСРР наразилися на спротив господарських органів республіки.

Характерний випадок стався з Одеським фанерним заводом (колишнім Когана й Луцького), що зупинився за браком коштів у травні 1923 р. 11 січня 1924 р. ВРНГ СРСР адресувалася до ВРНГ УСРР з пропозицією підпорядкувати підприємство Фанерному тресту СРСР. Мотивація була невибагливою: союзний трест мав «усі необхідні засоби» для відновлення виробництва в Одесі, крім того, московські господарники вважали «бажаною концентрацію й зосередження фанерного виробництва в одних руках» – зрозуміло, Фанерного тресту СРСР. Одеський губраднаргосп чинив запеклий опір, переконуючи поступливих перед центром харківських керівників і московських чиновників, що використає для відновлення фанерного виробництва у місті місцеві резерви – кошти одного з банківських відділень або «Експортлісу» (коштом реалізації продукції на закордонних ринках) (ДАМО. Ф.Р-83. Спр.10. Арк. 28).

Проте відстояти самостійність українських трестів і підприємств не вдалося. Трести, що об'єднували підприємства стратегічного значення, опинилися в юрисдикції ВРНГ СРСР. У 1925 р. 51,2 % промисловості УСРР перебувало у віданні союзної ВРНГ (ЦДАВО. Ф.3040. Оп.1. Спр.438. Арк. 1-2.). Диктат центру ставав усе виразнішим.

Валова продукція промисловості Миколаївщини у 1921–1922 рр. складала лише 12 % від показників 1913 р. (Тронько, 1971). Перепис 1920 р. зафіксував у Миколаївській губернії 4 685 промислових підприємств, з них по Миколаївському повіту – 1 285. Більшість цехів таких заводів, як «Руссуд», «Ремсуд», «Темвод» простоювали й були зруйнованими. Значних збитків зазнав Миколаївський торговельний порт, який до громадянської війни був ворітьми для експорту сільськогосподарських товарів Півдня України. М. І. Калінін, який відвідав Миколаїв з агітпоїздом «Жовтнева революція», у червні 1922 р.,

відзначав порожні вулиці міста, мертвий порт, критичний стан робітників (Методические разработки, 1990: 9). Населення Миколаєва з 1920 р. по 1923 р. через голод скоротилося з 108 820 до 81 105 мешканців (Коренев, 1926: 1).

Щоб великі підприємства залишалися в руках держави і стали конкурентами приватних виробників, було запроваджено таке поняття, як «комерційний розрахунок» або «господарський розрахунок». Уряд намагався таким чином вивести підприємства, які мали стратегічне значення для держави, з стану «клінічної смерті». За часів політики «воєнного комунізму» націоналізовані підприємства підпорядковувалися главкам, якими керувала Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ), й не мали можливості самостійно ухвалювати рішення щодо господарської діяльності, вони не продавали продукцію, а здавали її главкам. На основі домовленості одержували за нарядам сировину і матеріали. Натомість госпрозрахунок був покликаний дати можливість проявити власну ініціативу. Підприємствам надавався статус юридичної особи, а їхні керівники мали забезпечити самоокупність виробництва.

Щоб забезпечити державу запасом хліба 2 квітня 1921 р. РНК УСРР було дозволено робітничим організаціям закуповувати продовольство в губерніях, які вже виконали продовольчу розкладку (Кульчицький, 1989: 22).

Упродовж 1925-1926 рр. стало зростала питома вага продукції, виробленої промисловими підприємствами приватної форми власності, які підлягали ліцензуванню, а саме: на 31 % порівняно з попереднім роком. Прикметно, що кількість робітників на цих підприємствах зростає лише на 20 %, тобто спостерігалось зростання продуктивності праці, застосування новітніх економічних методів виробництва й зниження собівартості продукції (Лихолобова, 1991: 221).

Поширеною формою використання приватної ініціативи стала оренда, що її вважали своєрідною формою державного капіталізму. Господарські реалії не дозволяли владі вирішувати їх самотужки. XI конференція РКП(б) (19–22 грудня 1921 р.) наголосила, що «інтереси відбудови народного господарства Радянської Росії вимагають полегшення припливу іноземного капіталу в різні галузі господарства як у формі концесій, так і в формі позик» (Зеркаль, 2010: 265). Реалізація цього завдання затягувалася у часі. Західний капітал не квапився інвестувати у державу з незрозумілою економічною системою. Зволікала й більшовицька адміністрація. Лише навесні 1922 р. УЄН ухвалила постанову «Про порядок розгляду пропозицій на концесії, які надходять з-за кордону». Документ визначав загальні положення щодо надання концесій (О порядке, 1922 : 316).

Концесійна практика СРСР прямувала шляхом надання концесій переважно іноземцям. Упродовж 1922–1924 рр. перші місця за кількістю укладених угод посідали Німеччина (21 договір), Англія (16) й США (10) (Зеркаль, 2009: 60). Претендентами на концесії у непоодиноких випадках виступали колишні власники фабрик і заводів. Наприклад, спадкоємці відомого вітчизняного цукрозаводчика М. Терещенка висловили бажання одержати

концесії на колишню власність родини – цукрові заводи – й вимагали сплатити різницю між вартістю підприємств на момент націоналізації й на час оренди, повернути устаткування, реманент та ін. Зрозуміло, претензії ці радянська влада визнала неприйнятними. Подібні випадки були непоодинокими. Відтак частка невдалих угод була значною: 1925 р. з 110 угод були припинені 22, з яких 13 через невиконання сторонами своїх зобов'язань (Єрмак, 1989: 618).

Однак іноземні підприємці та великі промислові підприємства не вважали концесійну форму оренди достатньо привабливою й тому даний вид оренди великих підприємств на південноукраїнських землях фактично не отримав своєї реалізації. За весь час запровадження непу в Україні було лише одне таке підприємство.

Особливістю Півдня України було те, що тут професійне рибальство забезпечувало життя багатьох людей. У 1920-х роках лише на Миколаївщині нараховувалося майже 2,5 тис рибалок-професіоналів, які виловлювали пересічно щороку 55-60 тис. ц риби (10 % вилову УСРР) (Єрмак, 1989: 619). Значна частина улову вивозилася за межі Миколаївської округи, зокрема в Одесу, для переробки на консервних заводах. А скумбрія спеціального посолу з Миколаєва йшла безпосередньо на експорт (ДАМО. Ф.Р-265. Оп.1. Спр.516. Арк.18.).

Аналізуючи стан справ в Одеській губернії, треба зазначити, що у 1923-1924 рр. значна частина промисловості залишалася у державній власності. До 1917 р. тут щоквартально виготовлялося продукції на 15,5 млн. руб., а тепер на 12,6 млн. руб., тобто 81,3% (Перцович, 1924: 139).

Одещина демонструвала надзвичайну ініціативу приватного виробника. Попри найрізноманітніші владні заходи щодо стимулювання й створення економічно міцного конкурента приватнику у вигляді кооперації, приватна промисловість міцно утримувала друге після державної місце. Приватні підприємства Одеської губернії виготовляли продукції на 2 млн. руб. (13,2 %), а кооперативні – на 0,859 млн. (5,5 %) (Перцович, 1924: 139). Гостро стояла проблема накопичення капіталу. Потрібен був час для накопичення коштів й інвестування їх у розширення виробництва. Досліджуючи питання про те, які підприємства володіли також і матеріальними активами, тобто обладнанням та будівлями, які належали приватному власнику, стає зрозумілим, що більшість таких орендували майно державних підприємств. «Чистими» приватними підприємствами вироблялось лише близько 1–2 % загальної суми виробництва. Влітку 1927 р. в Одесі, за даними окрфінвідділу, налічувалося 12 283 кустарі, загальна сума прибутку яких перевищувала 1 млн. руб. й половина якого припадала на власників швейних та шкіровиробних майстерень (Зеркаль, 1999).

Влітку 1923 р. у Миколаєві було 1 196 індивідуальних кустарно-ремісничих підприємств й 36 кустарно-ремісничих артілей. У них було задіяно 1 582 особи. У Вознесенську на той самий час нараховувалося 128 індивідуальних підприємств й 3 артілі, у яких працювало 178 осіб. Відповідно Очаків мав 49 індивідуальних підприємств та 2 артілі – загалом 79 працівників. За офіційними даними, по Миколаївській сільській окрузі нараховувалося 2 281

підприємство та 47артілей з зайнятими на них 3 474 особами. А в цілому на теренах Миколаївської округи налічувалося 3 742 кустарно-ремісничих підприємства з 5 333 працівниками (Мануйленко, 1927). За рік ці підприємства виготовляли продукції на 8,1 млн. руб., в тому числі з власної сировини на суму у 4,5 млн. руб., з яких 42,5 % належало харчовій промисловості, 28 % – одягові та взуттю, 6,5 % – металообробці. Особливістю Миколаївської округи було те, що тут дрібна промисловість складала значно більшу частину, ніж по УСРР у цілому. Так, у кустарно-ремісничій промисловості Миколаєва було зайнято 60 %, а по Україні в цілому аналогічний показник досягав лише 56,5 % (ДАМО. Ф.Р-985. Оп.1. Спр.52. Арк.34).

Дрібна промисловість Миколаївщини вже у 1923 р. перевищила довоєнний рівень. Кустарні підприємства на 82 % були некооперовані й розпорочені. Приватні особи не поспішали з об'єднанням своїх підприємств, кожен прагнув самостійно досягти успіху, розширити власне підприємство й посісти чільне місце на ринку товарів та послуг. Відсоток артілей кустарів та ремісників не перевищував 18 %, у них працював приблизно такий самий відсоток осіб, які працювали у дрібній промисловості (Мануйленко, 1927). Саме тоді проявилися негативні сторони ситуації – приватні промисловці опинялися у кабальній залежності від приватного комерсанта й скупника-посередника. Високі ціни на товари промисловості не захищали кустарно-ремісничу промисловість, адже кустарний виробник від цього практично нічого не вигравав, оскільки лєвова частка зиску діставалася приватному торговельному капіталу. Ринок сировини ще не сформувався, збут готової продукції був не налагоджений.

Денаціоналізація млинів та крупорушок оживила борошномельну галузь УСРР. Наприкінці 1921 р. в оренду передали 4 953 названих промислових закладів, діяльність яких залежала не лише від влади, а й від пропозиції, тобто «зернового завозу» (Мануйленко, 1927). На Херсонщині та в інших південних округах млини належали переважно приватним особам: кооперації – 45, промартілям – 59, а власникам-господарям – 116 борошномельних закладів. Приватні млини назагал були краще обладнані, а також перевищували державні за вартісними показниками (Перцович, 1924).

Приватні млини давали 38,5 % усієї борошномельної продукції. Інші галузі виробництва вимагали значних капіталовкладень, тому були недостатньо приваблими з точки зору прибутковості й термінів обігу капіталів. Порівнюючи статистичні дані про рух капіталовкладень у різних формах власності, зауважуємо, що лише за 1922-1923 рр. можна простежити певні зрушення і зробити висновок, що приватна власність демонструвала свою конкурентоспроможність порівняно з іншими формами власності:

**Продукція промисловості Одеської губ. за 4-й квартал
у довоєнних руб.**

	Державна	Кооперативна	Приватна	Разом
4 кварт. 1922р.	10021773	502779	980803	11505355
4 кварт. 1923р.	12641630	859020	2041353	15542003
1923р. в %% до 1922р.	126,4	170,8	208,1	135,4

Отже, найбільше зростання спостерігалось саме у приватній промисловості, попри усі перепони й негаразди політичної та економічної ситуації. Одесити добре пам'ятали минуле – в їхній свідомості ще «живими» були принципи ринкової економіки. Яким саме чином відбувався розподіл між галузями виробництва, що було найпривабливішим для приватного підприємця та їх конкурентів на теренах Одещини, можна простежити за наступною таблицею (Перцович, 1924).

Продукція у золотих руб. за довосними цінами:

Групи виробництва	Державна промисловість			Кооперативні			Приватні		
	4 кварт. 1922р.	4 кварт. 1923р.	1923р. в %% до 1922р.	4 кварт. 1922р.	4 кварт. 1923р.	1923р. в %% до 1922р.	4 кварт. 1922р.	4 кварт. 1923р.	1923р. в %% до 1922р.
Металообробна	95792	92889	97	1895	13146	690	3668	9032	246
Борошномельна	1225422	2571824	209,9	280776	482432	171,5	751131	1909900	254,2
Тютюнова	749949	739496	98,7	111268	2031	1,8	16819	22713	135,1
Інші харчові	1911076	1392689	73,7	82861	259290	312	123433	28987	23,6
Шкіряна	842307	965123	114,6	15860	72857	458,5	68486	56645	82,6
Всього	4824546	5762021	119,1	492660	829756	168,5	963537	2027277	211,4

Статистика переконує, що в металообробному виробництві найбільше зростання спостерігалось в кооперації. Треба також взяти до уваги, що 690 % означало не лише кількісне зростання, а й якісне зрушення стану справ. Для створення металообробного виробництва потрібен був «стартовий капітал», що ним приватні підприємці назагал ще не володіли (Зеркаль, 1998). Потрібен був час для накопичення капіталу і в інших галузях. Саме у борошномельному виробництві серед приватних підприємців спостерігалось найбільше зростання обсягів виробництва (254,2 %). Порівнюючи дані наведеної таблиці, можна помітити, що у більшості галузей зростання державної промисловості фактично наблизилось до темпів зростання кооперації, значно відставши від темпів зростання приватної промисловості.

Порівнюючи темпи зростання, більшість істориків робили свої висновки, спираючись саме на розміри відсотків, не приділяючи уваги змісту даних та їх значенню у загальному обсязі виробництва промисловості Півдня УСРР (Зеркаль, 1999). Однак слід враховувати, що як приватна, так і кооперативна промисловість за абсолютними показниками були незначними. Тому кожна додаткова одиниця продукції давала зростання на значну кількість відсотків. Відповідно до об'єктивних законів розвитку економіки, обов'язково мав настати момент, коли темпи зростання промисловості мали уповільнитися.

Середня кількість робітників на 1 заклад в промисловості							
	Державна				Кооперативна промисл.	Приватна промисл.	Разом за всією промисловістю
	Центральна трест.	Місцева трест.	Державна не трест.	Разом державна			
На 1 січня 1923р.	309,1	63,6	61,3	124	20,7	11,9	71,2
На 1 січня 1924р.	378,6	97,3	65,7	157	25,7	12,4	80,3
% приросту (+)	22,5	53	7,2	26,6	24,1	4,2	11,3

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що лише великі держпідприємства демонстрували значне зростання кількості робітників в розрахунку на одне підприємство (Мануйленко, 1927). Приватні підприємства за рік не могли накопичити достатні капітали для значного розширення виробництва і збільшити кількість найманих робітників. Там число працівників зросло лише на 4,2 %. В той же час спостерігався значний відрив центральних трестів та інших видів промислових підприємств. Держава економічними й позаекономічними методами прагнула гарантувати собі командні висоти у стратегічно важливих галузях виробництва, щоб у випадку будь-якої загрози придушити невдоволення дрібного товаровиробника.

На початку 1922 р. припинилося державне регулювання розмірів зарплати й почався перехід до договірної системи. З другої половини 1922 р. на більшості підприємств Одеси та Одеської губернії почали укладатися колективні договори. В цей час спостерігалось невинне зростання зарплати у всіх виробництвах Одещини, досягнувши 400 %: з 5 умовних московських товарних рублів у січні до 20 руб. у грудні 1922 р. (Зеркаль, 1999).

Треба зазначити, що завдяки запровадженню непу вдалося зрушити з місця економічне життя УСРР у цілому й Одеської губернії зокрема. Кількість діючих підприємств у губернії за перші два роки запровадження елементів ринкової економіки значно зросла (Зеркаль, 2010: 266). У 1923 р. відмічається значне уповільнення зростання відкритих підприємств, натомість отримує розвиток процес зміцнення існуючих, тобто банкрутували економічно нежиттєздатні підприємства та установи, а розширювали виробництво прибуткові промислові підприємства, торговельний порт. До кінця 1923 р. значно зросла кількість робітників в Одесі. В цілому по УСРР за три роки непу кількість робітників великої промисловості зросла на 240 тис. й до початку 1926 р. складала 514 тис. осіб (проти 631 тис. наприкінці 1913 р.) (Кульчицький, 1989). Загальною була тенденція збільшення кількості робітників та їх концентрація на великих підприємствах. До 80 % промислових робітників у 1925 р. концентрувалася на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 осіб. На другому році реалізації непу в Одеській губернії почався процес зміцнення капіталомісткої металургійної індустрії, головним чином сільськогосподарського

машинобудування, текстильної (джутова фабрика). Ефективно працювали шкіряне та тютюнове виробництва. Продукція діючих закладів досягла 50-60 % їх довоєнного рівня. Ринкова конкуренція відкривала шлях для рентабельних виробництв й приводила до банкрутства збиткові, малоефективні. Щоправда, з'ясувалася й негативна риса економіки Півдня України – мала місткість внутрішнього ринку. Це можна було подолати лише з часом, якого, як невдовзі з'ясувалося, радянський уряд регіонові не надав.

На грудень 1925 р. Миколаївська округа досягнула довоєнного рівня промислового виробництва. Було введено в дію 42 великих і середніх підприємств. На території Єлисаветградської, Первомайської та Херсонської округ, які сьогодні входять до складу Миколаївської області, нараховувалося 89 державних підприємств ценової промисловості, з них працювали 77. На підприємствах працювало 9 111 робітників, які виготовляли продукції на 26,36 млн. руб. На території Миколаївської округи, Березнегуватського та Снігурівського районів Херсонської округи діяло 15 кооперативних підприємств з 189 працівниками (Тронько, 1971).

Висновки. Значне відставання усієї промисловості від довоєнного рівня, яке спостерігалось до початку 1923 р., вдалося подолати впродовж наступних трьох років. У другій половині 1925/26 господарського року УСРР перевершила довоєнний рівень промислового виробництва. З 1924 р. в усіх галузях великої індустрії, за винятком харчової, почався процес згортання виробництва у приватному секторі. У кам'яновугільній, металургійній, цементній промисловості не залишилося жодного приватного підприємства, у машинобудуванні – лише три. Це було результатом цілеспрямованої державної політики. Отже, на думку автора, згортання непу починається з 1924 р. Саме створення адміністративних перешкод та нормативно-правове переслідування знищили не лише здобутки, а і саму історичну пам'ять комерційної діяльності, приватної економічної ініціативи.

Напруження дефіциту товарів народного вжитку швидкими темпами було усунено, великі державні підприємства налагодили відповідне виробництво і «тимчасовий відступ» від комуністичної парадигми було припинено. Фактично всі статистичні дані свідчать про адміністративні чинники та політичну волю учунення ринкових елементів стимулювання розвитку промисловості Півдня УСРР починаючи з 1924р, тобто раніше ніж на решті територій держави більшовиків. Досвід позитивної діяльності широких верств населення має стати корисним при складанні проектів нових перетворень в економіці України сьогодні, особливо в умовах коли більшість країн світу основну ставку роблять саме на малий та середній бізнес для забезпечення прибутковості державного бюджету та забезпечення соціальної стабільності в країні, регіоні. Повернення трудових мігрантів, відновлення промислових виробництв в місцях їх традиційного існування, створення робітничих династій, налагодження міжнародного товарообігу не просто сировини, а конкурентоспроможної високотехнологічної продукції неможливе без створення умов для роботи малих та середніх промислових підприємств і лише спираючись на історичні

традиції, досвід попередніх поколінь ми зможемо відродити промислову славу українців і інших народів, що мешкають в нашій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Афанасьев, 1989 – Урок даєт история: Сб. ст. / Сост. А.А. Ильин; под общ. ред. В.Г. Афанасьева, Г.Л. Смирнова. М.: Политиздат, 1989. С.98.
- Буяновер, 1928 - Буяновер М. І. Стан пролетаріяту на Україні після Жовтневої революції / За ред. члена колегії ЦСУ М. О. Авдієнка. Харків: ЦСУ УСРР, 1928. 116 с.
- ДАМО – Державний архів Миколаївської області.
- Сторов, 1987 – Владимир Ильич Ленин. Биография, 1870-1924: В 2т. / А.Г. Егоров, Л.Ф. Ильичев, Ф.В. Константинов и др.; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 8-е изд. М.: Политиздат, 1987. Т.2: 1917–1924. С.162.
- Єрмак, 1989 – Єрмак О.П. Виробниче кооперування рибальських промислів на Миколаївщині в 20-30-ті роки // IV Республіканська наук. конф. з іст. краєзнавства: Тези доп. і повідомл. К., 1989. С.618–619.
- Зеркаль, 1998 – Зеркаль М.М. Досвід діяльності Дніпробугу в 20-ті роки ХХ ст. // *Наукові праці. Національний університет «Києво-Могилянська Академія»*, Миколаївська філія. Миколаїв, 1998. Т. 1. 152с.
- Зеркаль, 1999 – Зеркаль М.М. Нова економічна політика на Півдні України в 20-ті роки ХХ ст. // *Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку*: Зб. наук. праць. Миколаїв; Одеса, 1999. Ч. II. 260с.
- Зеркаль, 2009 – Зеркаль М.М. Економічні перетворення в промисловості Півдня України на початку 1920-х рр. // *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т.100. Вип.87. Історичні науки. – Миколаїв; Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. С.60–66.
- Зеркаль, 2010 – Зеркаль М.М. Нова економічна політика радянського уряду на Півдні України: історіографія проблеми. // *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*: зб. наук. пр. Вип. 3.29: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2010 С.265–280.
- Тронько, 1971 – Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. Миколаївська область / Голова редколегії П. Т. Тронько та ін. К.: Голов. ред. «Української Радянської Енциклопедії», 1971. С.39.
- Карр, 1990 – Карр Э.История Советской России: В 14т./Пер. с англ.; Предисл. А.П.Ненарокова. М.: Прогресс, 1990. Кн.1, т.1–2: Большевиетская революция 1917–1923. С.591.
- Качинский, 1921 – Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции // *Хозяйство Украины*. 1921. 6 нояб.
- Качинский, 1923 – Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков, 1923. 112 с.
- Качинский, 1925 – Качинский В. Степное земледелие // *Хозяйство Украины*. 1925. № 1/2. С. 152–157.
- Качинский, 1925 – Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // *Хозяйство Украины*. 1925. № 6. С. 98–106.
- Коренев, 1926 – Коренев И. Экономический очерк Николаевщины. Николаев, 1926. С.1.
- Кульчицький, 1999 – Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939рр.). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336.
- Кульчицький, 1989 – Хроника социалистического строительства на Украине(1921–1925) / Авт.-сост. С.А. Кокин, В.И. Марочко, О.Н. Мовчан; Отв. ред. С.В. Кульчицкий. Киев: Наук. думка, 1989. С.22.
- Кульчицький, 2000 – Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі(1921–1928рр.): Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Держ. фонд фундаментальних досліджень; Відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. С.195.
- Лихолобова, 1991 – Лихолобова З.Г. Приватне підприємництво у містах Донбасу в умовах НЕПу // V Всеукр. наук. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовт.1991р.): Тези доп. і повідомл. К.: Кам'янець-Подільський, 1991. С.221–222.
- Локритян, 1997 – Локритян Э.Л. Государство и рынок: Очерки экономической истории Украины. Харьков: Ригер, 1997. С. 104.
- Мануйленко, 1927 – Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине: Сб. под общей ред. А.Мануйленко, В.Исаковича, М.Радкова. Николаев, 1927. С.42.
- Молотов, 1933 – Молотов В. М. Итоги пятилетки и план 1933 г.: Доклад о народнохозяйственном плане на 1933 г. на III сессии ЦИК СССР 23 янв. 1933 г. М.: Партиздат, 1933. 61 с.
- Методические разработки, 1990 – Методические разработки уроков по истории Николаевщины. Николаев, 1990. Вып.10: Наш край в 1921–1941гг. С.9.
- О порядке, 1922 – О порядке рассмотрения поступающих из-за границы предложений на концессии: Пост. УЭС, 14 апр. 1922г. // *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1922. №18. 11–19 апр. Ст. 290. С.316–317.
- Орлов, 2002 – Орлов И.Б. Восстановление промышленности // *Россия нэповская* / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. М., 2002. С.141.
- Перцович, 1924 – Перцович Н. промышленность Одесской губернии в 1-ом квартале 1923/24г. // *Статистический бюллетень*. Одесса, 1924. №5/6 (май–июнь). С.139.

- Положение, 1922 – Положение о сдаче в аренду государственных промышленных предприятий: Пост. СНК УССР, 29 авг. 1922 г. // *Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. 1922. №37. 29 сент. Ст.562. С.599–602.
- Решения партии и правительства, 1967 - Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967гг.): В 5-ти т. М.: Политиздат, 1967. Т.1. С.358.
- Статистика Украины, 1924 – Статистика Украины №40 // *Статистика Труда*. Т.1. Вып.3. ЦСУ Украины, 1924. С.8.
- Сколько в Одессе кустарей, 1927 – Сколько в Одессе кустарей? Сколько у них дохода? // *Известия*. 1927. 26 июня.
- Фидровский, 1926 – Николаевщина: Краеведческий сборник: Составленный преподават. Николаевского ин-та народн. образования Л. П. Гармашевым, Ф. К. Гейстом, И. А. Кореневым, Н. Д. Лагутой, А. П. Сапожниковым; Под ред. и с предисл. В. М. Фидровского и А. В. Кокорева. Николаев: Ин-т Наробраза и Окрметодком Наробраза, 1926. 217 с.
- Хрящева, 1926 – Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. М.: Госиздат, 1926. 127 с.
- ЦДАВО України - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Яковлева, 1990 – Яковлева Е.Л. Концессионная политика и практика // *Хозяйственный механизм периода новой экономической политики: По материалам 20-х годов*: Сб.обзоров. М., 1990. С.172.

REFERENCES

- Afanasev, 1989 – Urok daët ystoryia: Sb. st. [History gives a lesson] / Sost.A.A.Ylyn; pod obshch. red. V.H.Afanaseva, H.L.Smyrnova. M.:Polytyzdat, 1989. S.98 [in Russian].
- Buianover, 1928 – Buianover M. I. Stan proletariatu na Ukraini pislia Zhovtnevoi revoliutsii [The state of the proletariat in Ukraine after the October Revolution] / Za red. chlena kolehii TsSU M. O. Avdiienka. Kharkiv: TsSU USRR, 1928. 116 s. [in Ukrainian].
- DAMO – Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archive Mykolaiv region]. [in Ukrainian].
- Yehorov, 1987 - Vladymyr Ylych Lenyn. Byohrafyia,1870–1924 [Vladimir Ilyich Lenin. Biography, 1870-1924]: V 2t. / A.H.Ehorov, L.F. Ylychev, F.V. Konstantynov y dr.; Yn-t marksyzma-lenynyzma pry TsK KPSS.-8-e yzd. M.: Polytyzdat, 1987. T.2: 1917-1924. S.162 [in Russian].
- Yermak, 1989 – Yermak O.P. Vyrobnnyche kooperuvannia rybalskykh promysliv na Mykolaivshchyni v 20-30-ti roky [Production co-operation of fishing crafts in Nikolayev region in the 20-30's] // IV Respublikanska nauk. konf. z ist. kraieznavstva: Tezy dop. i povidoml. K., 1989. S.618-619. [in Ukrainian].
- Zerkal, 1998 – Zerkal M.M. Dosvid diialnosti Dniprobuhu v 20-ti roky KhKh st. [The experience of Dniprobug in the 20's of the twentieth century] // *Naukovi pratsi. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia»*, Mykolaivska filii. Mykolaiv, 1998. T. 1. 152s. [in Ukrainian].
- Zerkal, 1999 – Zerkal M.M. Nova ekonomichna polityka na Pivdni Ukrainy v 20-ti roky XX st. [New economic policy in the South of Ukraine in the 20 years of the twentieth century.] // *Istoriia Pivdnia Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti: problemy natsionalnoho, politychnoho, tekhnichnoho, pravovoho, relihiinoho ta kulturnoho rozvytku*: Zb. nauk. prats. Mykolaiv; Odesa, 1999. Ch. II. 260 s. [in Ukrainian].
- Zerkal, 2009 – Zerkal M.M. Ekonomichni peretvorennia v promyslovosti Pivdnia Ukrainy na pochatku 1920-kh rr. [Economic transformations in the industry of the South of Ukraine in the early 1920's.] // *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal*. T.100. Vyp.87. Istorychni nauky. Mykolaiv; Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2009. S.60–66. [in Ukrainian].
- Zerkal, 2010 – Zerkal M.M. Nova ekonomichna polityka radianskoho uriadu na Pivdni Ukrainy: istoriohrafiiia problemy. [The New Economic Policy of the Soviet Government in the South of Ukraine: Historiography of the Problem] // *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu im. V.O. Sukhomlynskoho*: zb. nauk. pr. Vyp. 3.29: Istorychni nauky. Mykolaiv: MNU, 2010. S. 265-280. [in Ukrainian].
- Tronko, 1971 – Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR [History of cities and villages of the Ukrainian SSR]: V 26-ty t. Mykolaivska oblast/Holova redkolehii P.T. Tronko ta in. K.: Holov. red. «Ukrainskoi Radianskoi Entsyklopedii», 1971. S.39. [in Ukrainian].
- Karr, 1990 – Karr Э.Ystoryia Sovetskoï Rossyï [History of Soviet Russia]: V 14t. / Per. s anhl.; Predysl. A.P. Nenarokova. M.: Prohress, 1990. Kn.1, t. 1-2: Bolshevystskaia revoliutsyia 1917–1923. S.591. [in Russian].
- Kachynskiy, 1921 – Kachynskiy V. Selskoe khoziaistvo v proletarskoi revoliutsyï [Agriculture in the proletarian revolution] // *Khoziaistvo Ukrainy*. 1921. 6 noiab [in Russian].
- Kachynskiy, 1923 – Kachynskiy V. Ocherky ahrarnoi revoliutsyï na Ukrainy [Sketches of the agrarian revolution in Ukraine]. Kharkov, 1923. 112 s. [in Russian].
- Kachynskiy, 1925 – Kachynskiy V. Stepnoe zemledelye [Steppe agriculture] // *Khoziaistvo Ukrainy*. 1925. № 1/2. S. 152-157. [in Russian].
- Kachynskiy, 1925 – Kachynskiy V. Molodaia porosl fermerstva v ukraïnskoi stepy [Young farmland in the Ukrainian steppe] // *Khoziaistvo Ukrainy*. 1925. № 6. S. 98–106.

- Korenev, 1926 – Korenev Y. *Экономический очерк Николаевщины* [Economic outline Nikolayevshchina]. Nikolaev, 1926. S.1. [in Russian].
- Kulchytskyi, 1999 – Kulchytskyi S.V. *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939rr.)*. [Ukraine between the two wars (1921-1939)]. K.: Vydavnychi dim «Alternatyvy», 1999. 336. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, 1989 – *Khronyka sotsyalystycheskoho stroytelstva na Ukrainy (1921–1925)*. [The Chronicle of Socialist Construction in Ukraine (1921–1925)] / Avt.-sost. S.A. Kokyn, V.Y. Marochko, O.N. Movchan; Otv. red. S.V. Kulchytskyi. Kyev: Nauk. dumka, 1989. S.22. [in Russian].
- Kulchytskyi, 2000 – *Sutnist i osoblyvosti novoi ekonomichnoi polityky v ukrainskomu seli (1921–1928 rr.)*. [The essence and features of the new economic policy in the Ukrainian countryside (1921-1928gg.)]: Zb. nauk. Prats / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Derzh. fond fundamentalnykh doslidzhen; Vidp.red.S.V.Kulchytskyi. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. S.195. [in Ukrainian].
- Lykholobova, 1991 – Lykholobova Z.H. *Privatne pidpriemnytstvo u mistakh Donbasu v umovakh NEPu*[Private entrepreneurship in the cities of Donbass in the conditions of the NEP] // V Vseukr. nauk. konf. «*Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsionalnoho i kulturnoho vidrodzhennia Ukrainy*» (zhovt.1991r.): *Tezy dop. i povidoml.* K.: Kam'ianets-Podilskyi, 1991. S.221–222. [in Ukrainian].
- Lokrytian, 1997 – Lokrytian Э.Л. *Государство и рынок*[State and Market: Essays on the Economic History of Ukraine]: *Ocherky ekonomicheskoi ystoriy Ukrainy*. Kharkov: Ryher,1997. S. 104. [in Russian].
- Manuilenko, 1927 – *Desiat let borby u stroytelstva na Nikolaevshchине* [Ten years of struggle and construction on Nikolayevshchina]: *Sb. pod obshchei red. A. Manuilenko, V. Ysakovycha, M. Radkova. Nikolaev,1927. S.42.* [in Russian].
- Molotov, 1933 – Molotov V. M. *Ytohy piatiletky y plan 1933 h.*[Results of the Five Year Plan and Plan 1933]: *Doklad o narodnokhoziaistvennom plane na 1933 h. na III sessyy TsYK SSSR 23 yanv. 1933 h. M.: Partyzdat, 1933. 61 s.* [in Russian].
- Metodycheskye razrabotky, 1990 – Metodycheskye razrabotky urokov po ystoriy Nikolaevshchyna* [Methodical development of lessons on the history of Nikolayevshchina]. Nikolaev,1990. Vp.10: *Nash kraj v 1921–1941 hh. S.9.* [in Russian].
- O poriadke, 1922 – O poriadke rassmotreniya postupaiushchykh yz-za hranyty predlozheniy na kontsessyy* [About the order of consideration of proposals coming from abroad on concession]: *Post. UES, 14 apr. 1922h. // Sobranye Uzakonyeni y Rasporiazheniy Raboche-Krestianskoho Pravytelstva Ukrainy.-1922. №18. 11–19 apr. St.290. S.316–317.* [in Russian].
- Orlov, 2002 – Orlov Y.B. *Vosstanovlenye promyshlennosti* [Restoration of industry] // *Rossiya nepovskaia / Pod red. akad. A.N. Yakovleva. M., 2002. S.141.* [in Russian].
- Pertsovych, 1924 – Pertsovych N. *Promyshlennost Odesskoi hubernyy v 1-om kvartale 1923/24h.* [Industry of the Odessa province in the 1st quarter of 1923/24.] // *Statystycheskyi biulleten.* Odessa, 1924. №5/6 (mai-yiun). S.139. [in Russian].
- Polozhenye, 1922 – Polozhenye o sdache v arendu gosudarstvennykh promyshlennykh predpriyatyi* [Statement on the leasing of state industrial enterprises]: *Post. SNK USSR, 29 avh. 1922h. // Sobranye Uzakonyeni y Rasporiazheniy Raboche-Krestianskoho Pravytelstva Ukrainy.-1922. №37. 29 sent. St.562. S.599–602.* [in Russian].
- Resheniya partyy, 1967 – Resheniya partyy y pravytelstva po khoziaistvennyim voprosam (1917-1967 hh.)*[Decisions of the party and government on economic issues (1917-1967gg.)]: *V 5-ty t.-M.:Polytyzdat, 1967. T.1. S.358.* [in Russian].
- Statystyka Ukrainy, 1924 – Statystyka Ukrainy* [Statistics of Ukraine] №40 // *Statystyka Truda.*T.1. Vip.3. TsSU Ukrainy, 1924. S.8. [in Russian].
- Skolko v Odesse kustarei, 1927 – Skolko v Odesse kustarei? Skolko u nykh dokhoda?* [How many people are there in Odessa? How much do they have?] // *Yzvestiya. 1927. 26 yiunia.* [in Russian].
- Fydrovskiy, 1926 – *Nykolaevshchyna: Kraevedcheskyi sbornyk* [Nikolayev: Local lore collection]: *Sostavlennyi prepodavat. Nykolaevskoho yn-ta narodn. obrazovaniya L. P. Harmashevim, F. K. Heistom, Y. A. Korenevim, N. D. Lahutoi, A. P. Sapozhnykovim; Pod red. y s predysl. V. M. Fydrovskoho y A. V. Kokoreva. Nikolaev: Yn-t Narobrazu y Okrmetodkom Narobrazu, 1926. 217 s.* [in Russian].
- Khriashcheva, 1926 – Khriashcheva A. Y. *Hruppy y klass v krestianstve* [Groups and classes in the peasantry]. M.: Hosyzdat, 1926. 127 s. [in Russian].
- TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Yakovleva, 1990 – Yakovleva E.L. *Kontsessyonnaia polytyka y praktyka // Khoziaistvenni mekhanizm peryoda novoi ekonomicheskoi polytyky: Po materyalam 20-kh hodov*[Concession Policy and Practice // Economic Mechanism of the Period of New Economic Policy: On the Materials of the 20s]: *Sb.obzorov. M.,1990. S.172.* [in Russian].